

Ολυμπία Τσαρουχά, «Εισαγωγή»

(για το έργο *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου)

Για τον συγγραφέα

Ο συγγραφέας Ιωαννίκιος Καρτάνος ήταν ένας δραστήριος λόγιος και κληρικός του 16ου αιώνα, όπως προκύπτει από τις ελλιπείς πληροφορίες που σώζονται για τη ζωή και την εν γένει δραστηριότητά του. Είναι γνωστό ότι γεννήθηκε στην Κέρκυρα και ότι κυρίως έζησε και έδρασε στο νησί αυτό καθώς και στη Βενετία, όπου κατά της διάρκεια της φυλάκισής του έγραψε το εκτενές βιβλίο του *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*. Πότε ακριβώς γεννήθηκε δεν είναι γνωστό· το έτος γέννησής του τοποθετείται λίγο πριν το 1500, ενώ ο χρόνος του θανάτου του υπολογίζεται μετά το 1567.

Ο Ιωαννίκιος Καρτάνος αναφέρεται παντού ως ιερομόναχος ή καλόγερος. Είχε ταξιδέψει αρκετά στον τότε τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, την Κωνσταντινούπολη, την Κρήτη, τη Ρώμη και τους Αγίους Τόπους. Όταν οι αντίπαλοί του προκαλούν την εξορία του από την Κέρκυρα, εγκαθίσταται υποχρεωτικά στη Βενετία, με σκοπό να περάσει την υπόλοιπη ζωή του εκεί, διδάσκοντας τα ελληνικά γράμματα, συγγράφοντας και λειτουργώντας. Ένα επεισόδιο κατά το οποίο αντάλλαξε δημόσια προσβλητικά λόγια με τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Αρσένιο, που είχε ασπασθεί τον καθολικισμό και επιχείρησε να κηρύξει στην ελληνική ορθόδοξη εκκλησία της Βενετίας, τον οδήγησε στη φυλακή. Εκεί θα παραμείνει απ' τον Οκτώβριο του 1534 έως τον Σεπτέμβριο του 1537. Τις συνθήκες διαβίωσης περιγράφει, ως ένα σημείο, στο βιβλίο του που γράφτηκε το διάστημα αυτό και στάλθηκε από εκεί στο τυπογραφείο. Όταν αποφυλακίστηκε, ζήτησε να προβιβαστεί σε αρχιερέα, ως ανταμοιβή για το πόνημά του, ωστόσο ο Πατριάρχης καταδίκασε το έργο του και τον έκρινε ετερόδοξο και ανάξιο να προΐσταται χριστιανικού ποιμνίου. Σημαντικότερος πολέμιος του έργου του Καρτάνου ήταν ο υπέρμαχος της Ορθοδοξίας και της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, ζακύνθιος λόγιος και μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος, ο οποίος τον αποκαλούσε «αιρεσιάρχη» και τους οπαδούς του «Καρτανίτας» και «Ιωαννικιανούς». Στόχος

της επίθεσής του δεν ήταν μόνο η λαϊκή γλώσσα αλλά και τα δογματικά σφάλματα του κερκυραίου συγγραφέα.

Φαίνεται ότι ο Καρτάνος ήταν ένας ανήσυχος άνθρωπος. Κληρικός και μοναχός, ασχολείται αρκετά και με τα βιοτικά, αγωνίζεται για τα οικονομικά του συμφέροντα και δεν διστάζει να έρθει σε σύγκρουση με τις βενετικές αρχές της Κέρκυρας όταν αδικείται. Αξιοποιεί τον χρόνο της φυλάκισής του συγγράφοντας και διαδίδει το βιβλίο του. Η ανήσυχη διάθεση και οι πνευματικές του δυνατότητες τού έδωσαν τις προϋποθέσεις να συγγράψει ένα έργο που γνώρισε στον καιρό του τεράστια επιτυχία.

Για την Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη

Η *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* (πλήρης τίτλος: *Η Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη, ήτοι το άνθος και αναγκαίον αυτής, έστι δε πάνυ ωφέλιμον και αναγκαίον προς πάσα χριστιανόν*) υπήρξε για πολύ καιρό το μοναδικό σωζόμενο έργο στο οποίο ο Καρτάνος όφειλε τη συγγραφική του φήμη – μόλις πρόσφατα ανακαλύφθηκε αντίτυπο ενός άλλου πεζού δημώδους βιβλίου του, τυπωμένου στη Βενετία το 1544, που είναι έργο υπολογισμών του ημερολογίου, εκκλησιαστικού εορτολογίου κλπ. (βλ. Jeffreys 2000). Τυπώθηκε τουλάχιστον πέντε φορές μέσα στον 16ο αιώνα και διαδόθηκε σε όλο τον ελληνόφωνο χώρο, ίσως περισσότερο από κάθε άλλο βιβλίο. Αποτελεί διδακτικό, εκλαϊκευτικό έργο, αποτελούμενο από μεταφράσεις αποσπασμάτων στη νεοελληνική γλώσσα και απάνθισμα αφηγήσεων από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.

Αυτό που κάνει το έργο σπουδαίο είναι αφενός το οικείο γλωσσικό όργανο και οι αρετές της διήγησης και αφετέρου η πρωτοτυπία στη σύνθεση: η δογματική διδασκαλία με τις ιστορίες από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη διανθίζονται με σχόλια, διηγήσεις, διδακτικές παραινέσεις και απόκρυφο υλικό, κεφάλαια από την εκκλησιαστική και κοσμική ιστορία –κατά το πρότυπο των βυζαντινών χρονογράφων– και συμπληρώνεται από τη λειτουργική, την ερμηνευτική και το κήρυγμα. Έτσι, κοντά στη θρησκευτική διδασκαλία, εντάσσονται θέματα ιστορίας, [χρονογραφίας](#), εγκυκλοπαιδικά, αλλά και θέματα επικαιρότητας και καθημερινής πρακτικής. Το έργο, με τις επανειλημμένες εκδόσεις του, γνώρισε ευρεία διάδοση μέσα στον 16ο αιώνα και ανήκει στα εξέχοντα δείγματα του εκκλησιαστικού δημώδους λόγου. Αιώνες

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.»

Ολυμπία Τσαρουχά, «Εισαγωγή» (για το έργο *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου)

πριν από τον Διαφωτισμό, και όντας εκφραστής της ελληνικής παιδείας, ο Καρτάνος διακηρύσσει την ανάγκη να μορφωθεί ο λαός με έργα γραμμένα στη ζωντανή γλώσσα του. Στον πρόλογο του βιβλίου ο ίδιος γράφει: «Δεν το έκαμα διά τους διδασκάλους, αλλά διά τους αμαθείς ως εμέ και διά να καταλάβουν πάντες οι χειροτέχνοι και αμαθείς την θείαν Γραφήν, τόσον ναύται όσο και χειροτέχνοι και γυναίκες και παιδιά και πάσα μικρός άνθρωπος, μόνον οπού να ηξεύρει να διαβάσει».

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του συγγραφέα, το έργο γράφτηκε στη φυλακή, όπου έμεινε για τρία σχεδόν ολόκληρα χρόνια. Το βιβλίο τυπώθηκε το 1536, όταν ο Καρτάνος ήταν ακόμα φυλακισμένος, επομένως η συγγραφή πρέπει να είχε τελειώσει στις αρχές του έτους αυτού. Ο ίδιος, στον πρόλογο του βιβλίου, εκθέτει τους λόγους για τους οποίους το έγραψε: τον ενδιέφερε να «απερνάγει ο λογισμός του» ή να «διώκει τους λογισμούς» μέσα στο πανάθλιο περιβάλλον της φυλακής και να δώσει ένα χρήσιμο βιβλίο στους απλούς ανθρώπους. Η απόφαση του Καρτάνου είναι προδρομική, σηματοδοτώντας μια προοδευτική τομή στη νεοελληνική γραμματεία, μιας και απουσιάζει από τον ελληνικό χώρο προηγούμενο ανάλογο εκλαϊκευτικό έργο. Κύριο μέλημά του είναι η συγγραφή ενός έργου στην απλή γλώσσα του λαού, και έτσι δεν απευθύνεται στους μορφωμένους, αλλά στους αγράμματους.

Σχετικά με τη σύνθεση του βιβλίου, ο Καρτάνος δηλώνει ότι χρησιμοποίησε πολλές πηγές, πράγμα που γίνεται φανερό και από τις παραπομπές που κάνει κατά την επεξεργασία των θεμάτων του – ωστόσο, αποσιωπά ότι μεταφράζει ένα ιταλικό πρότυπο. Είναι βέβαιο, πάντως, ότι ακολουθεί σχεδόν πιστά την ύλη του ιταλικού κειμένου στο μεγαλύτερο μέρος τού βιβλίου (ώς το κεφάλαιο 179 και από εκεί και πέρα αρχίζει το πρωτότυπο μέρος). Το ιταλικό πρότυπο με τον τίτλο *Fioretto di tutta la Biblia historiato* είναι ένα από τα εκλαϊκευμένα θρησκευτικά βιβλία που κυκλοφορούσαν άφθονα στη Δύση και είχε καταδικαστεί από την παπική σύνοδο του Τριέδου. Αυτή η εικονογραφημένη διασκευή δεν μεταφέρει πιστά τις ιστορίες της Βίβλου, αλλά περισσότερο αποτελεί μια εκλαϊκευτική ανθολόγηση των βασικών θεμάτων της Παλαιάς Διαθήκης, διανθισμένων με λαϊκές διηγήσεις από θρησκευτικούς, απόκρυφους ή κοσμικούς συγγραφείς, στους οποίους κάποτε παραπέμπει ο άγνωστος συγγραφέας του βιβλίου, όπου μεταξύ ιστορίας και μύθου γίνεται και κάποια διδασκαλία. Η

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.»

Ολυμπία Τσαρουχά, «Εισαγωγή» (για το έργο *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου)

παραβολή των δύο βιβλίων δείχνει σχεδόν πιστή εξάρτηση του Καρτάνου από το πρότυπό του. Παρ' όλα αυτά, ο έλληνας συγγραφέας-μεταφραστής ενίοτε παρεμβαίνει στο κείμενό του και παρεκκλίνει θεληματικά, για να προσθέσει στοιχεία από ελληνικές πηγές –πάντα στο κλίμα της λαϊκής διήγησης και της χρονογραφίας– ή να σχολιάσει και να διδάξει τους αναγνώστες του. Εκτός από τα χωρία της Αγίας Γραφής που περιέχει το ιταλικό πρότυπο και που τα μεταφέρει μεταφρασμένα σε δημώδη γλώσσα, σε πολλά σημεία προσθέτει και χωρία δικής του επιλογής, τις περισσότερες φορές παραπέμποντας σωστά στο σχετικό βιβλίο της Αγίας Γραφής.

Ο εκκοσμηκευμένος χαρακτήρας του βιβλίου και η ασυστηματοποίητη μετάφραση της Αγίας Γραφής προκύπτουν εύκολα από την ανάγνωση του έργου. Πρόθεση του συγγραφέα δεν ήταν η δημιουργία ενός αυστηρά θεολογικού πονήματος, αλλά ενός βιβλίου εκλαϊκευτικού και συνάμα διδακτικού, ωφέλιμου, όπως το παράδειγμα του ιταλικού προτύπου του. Έτσι, από τις σελίδες του περνούν κεφάλαια κοσμογραφίας, γεωγραφίας, φυσιογνωστικά, ιστορικά, αρχαιογνωστικά. Και επειδή λείπει κάποτε η κριτική θεώρηση των πηγών, η επιστημονική ερμηνεία παραχωρεί προτεραιότητα στη μυθική προέκταση. Καθώς μάλιστα ήταν γεμάτο από απόκρυφο υλικό και λαϊκές δοξασίες, παρέσυρε, ως ένα σημείο, και τον Καρτάνο σε ολισθήματα. Ο ίδιος, κληρικός με λαϊκές καταβολές, είχε αρκετά καλή γνώση των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η θρησκευτική διδασκαλία. Η έλλειψη υποδομής και παιδείας, αλλά και η απλοϊκή νοοτροπία των αναγνωστών του, απαιτούσε την προσφορά εύληπτης ύλης. Αναντίρρητα, το εγχείρημά του στέφθηκε με επιτυχία, αν κρίνουμε από τις πλούσιες εκδοτικές τύχες του έργου. Από το 1536 ως το 1578, όπως μας πληροφορούν πολλές μαρτυρίες, το βιβλίο είχε γίνει προσφιλές ανάγνωσμα των Ελλήνων στην ηπειρωτική Ελλάδα, στα νησιά και την Κωνσταντινούπολη. Ούτε η αρνητική κριτική από την επίσημη Εκκλησία δεν εμπόδισε τη διάδοσή του.

Εκτός από τη μετάφραση του ιταλικού προτύπου, υπάρχει και το πρωτότυπο μέρος του βιβλίου. Σε αυτό, πέρα από τις παραπομπές σε πρωτότυπα ή μεταφρασμένα χωρία της Αγίας Γραφής, παραπέμπει και σε κοσμικούς συγγραφείς, σε εκκλησιαστικούς πατέρες και στην ορθόδοξη υμνογραφία. Μνημονεύει και αξιοποιεί ιστορικές πηγές από το έργο ελλήνων χρονογράφων, όπως ο Γεώργιος Σύγκελλος, ο Ιωάννης Σκυλίτσης, ο Θεοφάνης Ομολογητής

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.»

Ολυμπία Τσαρουχά, «Εισαγωγή» (για το έργο *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου)

κ.ά. Σε όλα τα κεφάλαια του έργου παρεμβάλλονται σχόλια θρησκευτικής πρακτικής. Σε ορισμένα δίνεται περισσότερη έμφαση στα ερμηνευτικά σχόλια της Αγίας Γραφής, ενώ αλλού είναι σαφής η προσπάθεια για ηθική διδασκαλία. Όλα τα παραπάνω συνδυάζονται με μαστοριά στο γλαφυρό ανάγνωσμα του Καρτάνου.

Το βιβλίο, 600 περίπου σελίδων, διαιρείται σε τέσσερα μέρη: 1) Το δογματικόν (κεφ. 1-24), 2) Το ιστορικόν (κεφ. 25-191), 3) Το ηθικόν (δεκαεννέα ομιλίες) και 4) το τελετουργικόν. Τα πρώτα 24 κεφάλαια του βιβλίου (εκτός του προλόγου) περιέχουν εκλαϊκευμένη δογματική και ερμηνευτική. Ερμηνεύει την Αγία Γραφή και επισημαίνει τις διαφορές με τη Δυτική Εκκλησία, ειδικότερα σε θέματα όπως η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, η ψυχή κ.ά. Σε πολλά σημεία, τα σχόλια του Καρτάνου παρεμβαίνουν στο μεταφρασμένο κείμενο και ενισχύονται με μαρτυρίες από εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Τα κεφάλαια 25-191 αποτελούν το αφηγηματικό μέρος. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο ηθικής (192) με δεκαεννέα ομιλίες – οι δεκαεννέα λόγοι έχουν ως ακροστιχίδα τα αρχικά του ονόματος του συγγραφέα. Αυτά τα κεφάλαια χριστιανικής ηθικής ουσιαστικά συνιστούν κηρύγματα που θα μπορούσαν να έχουν εκφωνηθεί από τον άμβωνα αυτούσια. Το έργο κλείνει ένα κεφάλαιο λειτουργικής (193), με την ανάλυση και επεξήγηση της Θείας Λειτουργίας.

Το αφηγηματικό τμήμα είναι το εκτενέστερο και χωρισμένο σε έξι μέρη/βιβλία:

1ο μέρος (25-71): περιέχει από την Παλαιά Διαθήκη τη Δημιουργία και φτάνει ως τον Νώε.

2ο μέρος (72-89): φτάνει ως τα χρόνια των Πατριαρχών.

3ο μέρος (90-104): φτάνει ως τον Μωυσή.

4ο μέρος (105-138): απ' τον Μωυσή έως τον Δαβίδ.

5ο μέρος (139-158): απ' τον Δαβίδ έως και την Καινή Διαθήκη.

6ο μέρος (159-191): σύντομη επιλογή από τα κεφάλαια της Καινής Διαθήκης, διανθισμένα με απόκρυφες διηγήσεις και μια ποικιλία από άλλα θέματα.

Η γλώσσα του Καρτάνου, η ζωντανή και πολύ κοντινή στους αναγνώστες της εποχής, είναι ένας από τους λόγους που το βιβλίο αγαπήθηκε και διαβάστηκε σε ολόκληρο τον

ελληνόφωνο κόσμο. Η γλώσσα αυτή αποτελεί συνέχεια του μεσαιωνικού δημόδου λόγου και της γλωσσικής παράδοσης των χρονογραφικών κειμένων, είναι ο ζωντανός λόγος που μιλιόταν στην πατρίδα του την Κέρκυρα και αναμφίβολα προδίδει τη γλωσσοπλαστική δύναμη του Καρτάνου. Η *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* αποτελεί εξέχον δείγμα του εκκλησιαστικού δημόδου λόγου, μοναδικό στο είδος του εκείνη την εποχή. Με τον Καρτάνο άρχισε και με τον Κύριλλο Λούκαρη ολοκληρώθηκε, έναν αιώνα αργότερα, ο λεγόμενος εκκλησιαστικός δημοτικισμός ή θρησκευτικός ουμανισμός, το κίνημα δηλαδή στους κόλπους της Εκκλησίας που έστρεψε σπουδαίους κληρικούς και ποιμενάρχες προς την κοινή γλώσσα της εποχής, τόσο στο κήρυγμά τους όσο και στις μεταφράσεις των κειμένων της Γραφής.

Ο εκκλησιαστικός χαρακτήρας του κειμένου εξηγεί την επιβίωση ορισμένων παλαιότερων γλωσσικών στοιχείων. Σημαντική, επίσης, είναι και η μαρτυρία του για την πορεία του δανεισμού της ελληνικής γλώσσας από την ιταλική/βενετσιάνικη, αφού μάλιστα μέρος του έργου ακολουθεί ιταλικό πρότυπο, επομένως παρουσιάζει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη γλώσσα της απόδοσης. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία στο μεταφραστικό μέρος του έργου είναι η επίδραση της ιταλικής στα ελληνικά του Καρτάνου, αφού δεν επηρεάζεται σημαντικά από λόγια εκκλησιαστικά κείμενα και βρίσκεται πιο κοντά στον ζωντανό ομιλούμενο λόγο. Εκτός από το λεξιλόγιο που σε κάποια σημεία παραβιάζει τους κανόνες της γλώσσας, επηρεάζεται και η σύνταξη.

Η φύση του έργου δίνει συχνά στον συγγραφέα-δάσκαλο ευκαιρίες να σχολιάσει την επικαιρότητα. Ο σύγχρονος κόσμος είναι ο στόχος του, αναγνώστες του είναι κληρικοί και λαϊκοί, απλοί άνθρωποι. Τα παραδείγματα και οι παρεμβάσεις στο διηγηματικό μέρος του βιβλίου, καθώς και οι συμβουλές και η ηθική διδασκαλία στο κηρυγματικό, δίνουν ανάγλυφη εικόνα του κόσμου του: μιας κοινωνίας ελληνικής που ζει με τον δικό της τρόπο και τις συνήθειες στην ελληνική παροικία της Βενετίας ή στα Επτάνησα, στον ελλαδικό χώρο και τα νησιά ή στην Κωνσταντινούπολη. Η κριτική και ο σχολιασμός προβάλλει θέματα Εκκλησίας, κοινωνίας, λαϊκής πίστης και δεισιδαιμονίας. Τα σύγχρονά του ήθη και έθιμα, η κοινωνική θέση της γυναίκας, ο θεσμός του γάμου, η μοιχεία, ο χρηματισμός αρχιερέων και δικαστών, η προφυλάκιση, είναι ορισμένα από τα θέματα του κοινωνικού βίου που τον απασχολούν.

Σημαντική είναι η παρουσία του σε σημεία που ο ίδιος επιβεβαιώνει γεγονότα από προσωπική του πείρα και, κυρίως, από επισκέψεις του στην Κωνσταντινούπολη, την Ιερουσαλήμ και αλλού. Η στάση του απέναντι στην εκκλησία είναι αμφίθυμη· άλλοτε δείχνει σεβασμό προς τους ιερείς, κι άλλες φορές ασκεί δριμυία κριτική στους τρόπους που υιοθετούν.

Αν και υποστηρίχθηκε ότι ο Καρτάνος πολεμήθηκε κυρίως για τη γλώσσα του, στην πραγματικότητα ο θεολογικο-δογματικός προβληματισμός είναι αυτός που προέχει, και ο φόβος για νοθεία των Αγίων Γραφών συσπείρωσε την εχθρική υποδοχή του έργου του. Ένα βιβλίο προδρομικό και μοναδικό, αλλά και προκλητικό στο είδος του και στην εποχή του, ήταν φυσικό να δεχτεί επιθέσεις. Η επίσημη Εκκλησία δεν το υποστήριξε, αλλά το καταδίκασε προσπαθώντας να περιορίσει τη διάδοσή του – οι αλληπάλληλες, ωστόσο, εκδόσεις του είναι απόδειξη ότι το έργο ξεπέρασε τις επιθέσεις αυτές. Η γλώσσα του, τα αδόκιμα ελληνικά, το ιταλικό λεξιλόγιο και, κυρίως, τα δογματικά λάθη, που έφερναν σε κίνδυνο το ορθόδοξο ποίμνιο, αποτέλεσαν τους λόγους που ο Καρτάνος θεωρήθηκε αιρετικός, κακότροπος σκανδαλοποιός («*persona scandalosa de mala qualità*»). Εντούτοις, το έργο του Καρτάνου δεν συνιστά αιρετική διδασκαλία. Η αφελής κάποτε ερμηνευτική του και οι λεπτές αποκλίσεις από τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας οφείλονται κυρίως σε άγνοια, κακή κατανόηση ή αδυναμία κριτικής θεώρησης των προτύπων του. Ακόμη, γι' αυτές τις αποκλίσεις ευθύνονται προπαντός οι απόκρυφες διηγήσεις της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης που προέρχονται από το ιταλικό πρότυπο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Jeffreys 2000

Michael Jeffreys, «Ioannikios Kartanos, *Βιβλίον πάνν ωφέλιμον...*», *Ελληνικά*, τ. 50, τχ. 1 (2000), σ. 45-53.